

УДК 94(477)“1953/1964”+2-7:2-84
DOI: 10.31651/2076-5908-2024-2-91-99

Микита АКСЮК

аспірант кафедри вітчизняної і зарубіжної історії
Горлівського інституту іноземних мов, м. Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8436-871X>
e-mail: dudewashere@ukr.net

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ ДОБИ «ВІДЛИГИ» В ПОЛІТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Анотація. Мета статті – аналіз чинників, які потенційно могли сприяти трансформації релігійних організацій у політичні. Для цього необхідно дослідити структуру релігійних організацій, кількість прихильників, систему поповнення кадрів, матеріальну базу, їхню фінансову і господарську діяльність. **Наукова новизна.** На основі архівних матеріалів доводиться, що релігійні організації мали значний політичний потенціал. Наявність потенційного політичного опонента стала причиною масштабної антирелігійної кампанії у період «відлиги». **Висновки.** У релігійних організаціях був наявний політичний потенціал, котрий за певних умов міг призвести до їхньої трансформації в політичні організації. Така ситуація зумовлювалася наступними чинниками: наявністю у релігійних організаціях міцної матеріальної бази, значною кількістю прихильників, кількість яких щороку ставала більшою; функціонуюча система поповнення кадрів, які виховувались на відмінній від пануючої в СРСР ідеології; прошарок активного духовенства, котрий міг ефективно організувати функціонування парафії; зрештою, тим фактом, що релігійні організації фінансово не залежали від держави і могли задовольняти власні потреби самостійно.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, «відлига», релігійні організації, політичні організації, трансформація.

Mykyta AKSIUK

Graduate student of the Department of Ukrainian and Foreign History of
the Horlivka Institute of Foreign Languages, Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8436-871X>
e-mail: dudewashere@ukr.net

ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN OF THE “THAW” AGE IN A POLITICAL ASPECT

Abstract. The purpose of the article is to identification of factors that are potentially could contribute to the transformation of religious organizations into political ones. To do this it is necessary to analyze the structure of religious organizations, the number of followers, the recruitment system, the material base, their financial and economic activities. **Scientific novelty.** On the basis of archival materials, it is proved that religious organizations had significant political potential. The presence of a potential political opponent caused a large-scale anti-religious campaign during the «thaw». **Conclusions.** Religious organizations had political potential, which under certain conditions could lead to their transformation into political organizations. This situation was determined by the following factors: the presence of religious organizations with a strong material base, a significant number of followers, the number of which was increasing every year, a functioning system of recruiting personnel who were educated on an ideology that deferred from the dominant ideology in the USSR, a layer of active clergy who could effectively organize the functioning of the parish, last but not least religious organizations were financially independent of the state and could meet their own needs independently.

Keywords: anti-religious campaign, «thaw», religious organizations, political organizations, transformation.

Постановка проблеми. У роки Другої світової війни радянське керівництво змінило вектори релігійної політики держави. Лихоліття війни вимагало залучення усіх наявних у СРСР ресурсів, щоб згуртувати населення для продовження боротьби із нацистською Німеччиною. У 1943 р. було відновлено інститут патріаршества православної церкви, дозволено здійснювати богослужіння, реєструвати релігійні громади і молитовні будинки із церквами, починається поступове відновлення системи духовної освіти тощо. Розпорядженням Ради народних комісарів СРСР за № 17350-р, держбанку СРСР дозволяли відкривати церкві рахунки для збереження її коштів.

Після війни використання церкви в інтересах державної політики на міжнародній і внутрішній аренах не припинялось. Організувати взаємодію між урядом і релігійними організаціями, а також слідкувати за втіленням релігійної політики у життя мали утворенні

впродовж 1943–1944 рр. спеціальні державні органи – Рада у справах Руської православної церкви (РС РПЦ) і Рада у справах релігійних культів (РСРК). Зміна засад релігійної політики із войовничого атеїзму на більш ліберальне ставлення дозволила релігійним організаціям зміцнити свої суспільні позиції. Зокрема, вдалося відновити організаційну структуру, набути значну матеріальну базу, до міри відновити і поповнити склад духовенства, збільшити кількість прихильників, налагодити господарську та комерційну діяльність. Так, керівництво періоду «відлиги» від початку зіштовхнулося з фактично автономною структурою всередині держави, що мала всі ознаки політичної організації. Побачивши потенційного політичного супротивника, партійна верхівка одразу спробувала істотно його послабити. Щоб забезпечити себе від можливого сценарію, коли релігійні організації зможуть трансформуватися в організації політичні, комуністична партія розпочала наступ на релігію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи огляд історіографії проблеми, варто звернути увагу на дослідження О. Лисенка «По́за Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів в Україні у 1939–1946 рр.» (2023), де проаналізовані причини, що підштовхнули Сталіна до відновлення релігійного життя в СРСР. Загалом, аналіз наукового доробку дослідників, котрі торкалися питання релігійної політики СРСР періоду «відлиги», дозволяє говорити, що єдиного погляду відносно причин антирелігійної кампанії не існує. Як правило, зазначається, що існував комплекс причин, котрий і зумовив початок наступу на релігійні організації. Так, В. Войналович основну причину наступу на релігійні організації вбачає у прийнятті партійною верхівкою програми побудови комуністичного суспільства, що не передбачала будь-якої опозиції правлячій ідеології [1]. Думки, що рішення про форсоване подолання релігійного світогляду радянська влада прийняла у контексті утвердження ідеї побудови комунізму в найближчому майбутньому, дотримуються В. Баран [2] та І. Луковенко [3]. Втім варто зауважити, що рішення про остаточну перемогу соціалізму в СРСР і програму побудови комунізму були прийняті на XXI і XXII з'їздах КПРС у 1959 і 1961 рр., тоді як перші спроби «владнати справи» з релігійними організаціями комуністична верхівка здійснює мали місце ще в 1954 р.

Дехто з авторів вважає, що вирішальним фактором антирелігійної кампанії було особисте негативне ставлення до релігії першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова [4]. Хоча, на нашу думку, позиція останнього не могла бути іншою, адже його зростання як партійного лідера відбувалося на тлі розгнужаної антирелігійної політики влади 1920–30-х рр. Відтак це навряд чи могло бути вирішальним чинником, що зумовив зміну релігійної політики. Натомість В. Єленський пише, що антирелігійна кампанія «була б неможлива принципово, якби Перший секретар, а згодом і прем'єр не виявили неблаганну волю до заглушення релігійної активності й якнайшвидшого викорінення релігійності взагалі». Він також відзначає, що здійсненню антирелігійної кампанії посприяли і досягнення науково-технічної сфери. Остання розгорталася на тлі виходу першого штучного супутника на орбіту Землі, польоту Ю. Гагаріна у космос тощо [5]. Втім останні аргументи не видаються аж занадто переконливими, оскільки старт антирелігійній кампанії було дано ще в 1954 р., тобто задовго до згаданих подій.

Важливими і найближчими до нашої позиції є висновки О. Шубіна, котрий вбачає основну мету державного тиску на релігію, принаймні стосовно православної церкви, у тому, аби повернути релігійну організацію у «рамки, за межі яких РПЦ далеко вийшла після війни». Це зумовлювалося тим, що партійно-державний апарат після смерті Сталіна послабив контроль над суспільством, а церква за таких умов продовжувала би існувати як незалежна корпорація із «власним господарством, ідеологією та військовою дисципліною» [6]. Зі свого боку, О. Лахно, дослідивши протестантські громади України зазначив, що релігійна політика радянської держави на межі 1950–60-х рр. зумовлювалася поширенням релігійних ідей серед радянського суспільства, тоді як комуністична ідеологія мала б замінити собою і віру, і церкву [7]. Додатковим, але не менш значущим фактором, що зумовив наступ на церкву, В. Войналович [1] і О. Шубін [6] називають економічний, адже радянська влада шукала можливостей заволодіти великими прибутками, котрими розпоряджались релігійні організації.

Отже, наявна історіографія проблеми розкриває значну кількість аспектів, що призвели до антирелігійної кампанії. Разом з тим варто відзначити, що політичні причини

антирелігійної кампанії увагою дослідників оминались, а зосереджувалась, у першу чергу, на ідеологічній несумісності релігії та комунізму. На нашу думку, політичне керівництво доби «відлиги» побачило в релігійних організаціях потенційного політичного опонента. З метою недопущення трансформації релігійних організацій у політичні, коли «керівній і спрямовуючій» ролі комуністичної партії буде сформована альтернатива, по релігійних організаціях було нанесено превентивного удару.

Мета статті – проаналізувати чинники, що здатні були вплинути на процес трансформації релігійних організацій у політичні. У цьому ракурсі, ставиться завдання виокремити складові діяльності релігійних організацій, що могли сприяти потенційній трансформації й якими були розгалужена організаційна структура, наявність значної кількості прихильників (віруючі), система виховання і поповнення кадрів, окрема ідеологія, міцна матеріальна база, а також фінансова і господарська незалежність від держави.

Виклад основного матеріалу. Перші кроки, здійсненні керівництвом періоду «відлиги» у релігійній сфері, жодним чином не виглядали ліберальними. 7 липня 1954 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про значні недоліки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди та заходи з її покращення», що ознаменувала початок активних дій проти релігійних організацій. Причини, що змусили радянську владу вдатись до цього, наводились у постанові як відповідна реакція на пошкваллення діяльності «церковників та сектантів», котрі усіма доступними їм засобами намагаються «розширити і укріпити свій вплив на населення». Саме ця обставина, на нашу думку, змусила владу вступити з церковниками в боротьбу за населення. Це означає, що влада побоювалася впливу церкви як політичної організації.

Радянська влада вважала, що за допомогою преси, благодійної діяльності й урочистих богослужінь церква намагається залучити якомога більше громадян до релігії. Закономірним результатом таких дій вони називали відрив громадян від свідомої й активної участі у будівництві комунізму [8, с. 428–429]. Головну причину, що дозволила церкві активізуватися, комуністична верхівка вбачала у відсутності належно поставленої науково-атеїстичної пропаганди. Отже, остання, вочевидь, розглядалась як засіб боротьби з релігією. Провина за таку недалекоглядність лягала на всі ланки державно-партійної вертикалі від республіканських ЦК, райкомів і обкомів КПРС аж до громадських організацій, професійних спілок і первинних партійних організацій. Зокрема, в постанові зазначалося, що серед частини радянських і партійних робітників укорінилась думка, що після ліквідації класової бази церкви і припинення її «контрреволюційної діяльності» необхідність атеїстичної пропаганди відпала, адже у ході комуністичного будівництва релігійна ідеологія викориниться сама собою.

За нових умов, коли партійне керівництво відмовилося від використання масових репресій, йому довелося шукати інші ресурси для протидії релігійним організаціям. Протиставити релігійній активності воно пропонувало науково-атеїстичну пропаганду. З цією метою, до антирелігійної роботи залучався весь партійно-державний апарат. Організація заходів із постановки науково-атеїстичної пропаганди лягала на плечі республіканських ЦК, райкомів і обкомів партії. Основне завдання, яке необхідно було реалізувати, полягало у «викритті реакційної сутності релігії та тієї шкоди», що вона приносить, коли відволікає частину громадян від комуністичного будівництва [8, с. 430]. Щоб реалізувати намічені завдання було передбачено широкий спектр форм і засобів здійснення «ідейно-політичного впливу»: лекції, доповіді, бесіди, преса, радіо, кіно, театр.

Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС доручалося ввести цикл лекцій з науково-атеїстичної пропаганди у програми університетів марксизму-ленінізму і до семінарів пропагандистських працівників, з метою підготовки кадрів у сфері науково-атеїстичної пропаганди. Значний обсяг роботи було передбачено для Міністерства культури СРСР і його республіканських колег, котрі, разом із Всесоюзним товариством із розповсюдження політичних і наукових знань, мали слідкувати не лише за постановкою лекційної пропаганди природничо-наукових знань, але й опікуватись виданням науково-атеїстичної літератури, випуском документальних і художніх фільмів з відповідної тематики тощо [8, с. 430–431]. Міністерство вищої освіти СРСР і республіканські міністерства просвітництва мали посилити виховну роботу серед учнів і студентів у дусі войовничого атеїзму,

«викладання предметів (історія, література, природознавство, фізика, хімія та ін.) наситити атеїстичним змістом, а до програм вишів із діалектичного й історичного матеріалізму включити теми з науково-атеїстичних питань». До відповідної пропаганди залучали також комсомольські та профспілкові організації. Державні видавництва зобов'язували активізувати випуск літератури з питань релігії і атеїзму. Зокрема, роботи класиків марксизму-ленінізму з цих питань, окремі роботи і фрагменти античних мислителів і французьких просвітників, художні твори класиків російської і зарубіжної літератури тощо. До висвітлення питань природничо-наукової й атеїстичної пропаганди мали підключитись редакції центральних і місцевих газет і журналів [8, с. 431–432].

У стислі терміни ЦК КПУ прийняв постанову «Про заходи з виконання постанови ЦК КПРС “Про значні недоліки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди та заходи з її покращення”». Вже наприкінці серпня 1954 р. засідання бюро обкомів комуністичної партії України затверджували власні постанови. Так, Кіровоградський обком КПУ 28 серпня 1954 р. затвердив постанову «Про заходи з виконання постанови ЦК КПРС “Про значні недоліки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди та заходи з її покращення”». Вона майже повністю повторювала текст центральної постанови КПРС, перелік обов'язкових заходів так само залишився без змін. Єдиним доповненням можна вважати укази міськкомам і райкомам КПУ організувати обговорення постанови ЦК КПРС на закритих зборах первинних партійних організацій [9, арк. 13–18]. Отже, антирелігійна пропаганда мала поширюватись серед усіх верств і вікових категорій населення, а для втілення постанови у життя були задіяні всі ланки партійної системи.

Після прийняття постанови ЦК КПРС, адміністративний тиск на релігійні організації істотно посилювався. Чиновники втручались у внутрішнє життя релігійних громад, утисків зазнавало духовенство, значно збільшилась кількість антирелігійних публікацій. Дії органів влади нерідко супроводжувались порушенням діючого законодавства про культу, що закономірно викликало обурення вірян і наражалося на спротив. Так, у с. Білоусівці Черкаської обл. невдоволенні віруючі почали кидати каміння у людей, яких очолював голова Драбівського райвиконкому. Водночас вони намагалися винести культові речі з молитовного будинку [10, арк. 154, 169–173].

Невдоволення діями влади значної частини населення змусило радянську владу змінити тактику та відмовитися від жорстких адміністративних дій. Вже 10 листопада 1954 р. вийшла інша постанова ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». На відміну від липневої, листопадову постанову опублікували у центральній і місцевій пресі задля того, щоб її побачило якомога більше мешканців СРСР. У ній безпосередньо зазначалося, що «мають місце випадки, коли на сторінках преси і в усних виступах пропагандистів деякі служителі релігійних культів і віруючі безпідставно зображуються людьми, які не заслуговують політичної довіри», повідомлялося про факти адміністрування релігійних громад, грубого ставлення до духовенства тощо [8, с. 446–447]. Отже, партійне керівництво не бажало втратити прихильність значної частини населення держави, що теж було питанням суто політичним.

Провину за такі перегини в антирелігійній роботі, що «повністю суперечать програмі і політиці комуністичної партії», ЦК КПРС знову переклав на нижчі партійні та державні органи. Відповідно республіканські ЦК, обкоми і крайкоми КПРС зобов'язували припинити дії, що суперечать лінії партії і Конституції СРСР. Так, комуністична партія намагалася видати себе за захисників конституційних прав віруючих. У постанові зазначали, що раніше церква переслідувалася тільки через антиурядову й антирадянську діяльність, тепер же соціальне коріння релігії підірване, «знищена база, на котру спиралась церква», і духовенство в більшості має лояльні позиції щодо радянської влади. Отже, боротьба із «релігійними передсудами» набула суто ідеологічного характеру – боротьби наукового і релігійного світоглядів [8, с. 447–448]. Не дивлячись на допущені помилки, послаблення науково-атеїстичної пропаганди постанова не передбачала, що означало продовження боротьби за душі віруючих.

Одразу після публікації цієї постанови, обласні уповноважені РС РПЦ і РСРК отримали завдання визначити, якою буде реакція на неї духовенства та вірян. Отриманні дані необхідно було надати телефоном, а потім письмово, не пізніше 15 листопада (для РС

РПЦ) і 20 листопада (для РСРК) [11, арк. 37; 12, арк. 28]. В цілому, відгуки були позитивними, адже листопадова постанова ЦК змогла заспокоїти і духовенство, і вірян, які вже передбачали нові репресії проти церкви. Так, старший пресвітер євангельських християн-баптистів у Кіровоградській обл. Медушевський в особистій бесіді з обласним уповноваженим П. Бондаренко зауважив: «Пресвітери громад, там де я бував, знаходяться у стані розгубленості і питають мене: чи не закриють усі церкви в СРСР?». Далі він дякував комуністичній партії й уряду за турботу, що «швидко і своєчасно» відреагували на неправильні нападки [13, арк. 94–95]. Екзарх України, митрополит Іоанн висловився наступним чином: «Премудра постанова. Дуже радий і вдячний. Усе там зважено, ніхто нічого сказати не може. Вперше дається детальний коментар до статті конституції з цього питання. А найголовніше на віруючих і духовенство не лягає політична тінь за те, що вони вірують» [10, арк. 183–184]. Очевидно, реакція віруючих і загалом усього населення задовольнила вище партійне керівництво. Віряни, разом із духовенством, дякували КПРС, уряду, особисто М. Хрущову, висловлювали лояльність і відданість «радянській вітчизні», хоча навряд вони могли сказати щось інше.

Безперечно радянську владу конфесії цікавили саме як організації в «ленінському» прочитанні цього терміну, тобто як структури, що об'єднують людей для досягнення політичних цілей. Невипадково, напевно, М. Хрущов в інтерв'ю В. Херсту відзначав: «У нашій країні багато церков, і кожна з них має повну свободу дій, якщо вона не втручається у політичне життя держави. Якщо служителі церкви будуть переплітати свою проповідницьку діяльність із політичною агітацією проти радянського устрою, це буде порушенням нашої Конституції» [14, с. 3].

Яку ж інформацію мали збирати уповноважені Рад і передавати у вищі інстанції? Звіти уповноважених передбачали надання комплексної інформації, починаючи від характеристики роботи уповноважених, динаміки змін кількісного складу релігійних громад і духовенства, кількості отриманих скарг і клопотань про відкриття церков, – до характеристики конкретних дій духовенства, церковних рад і релігійних громад зі зміцнення церкви. У тому числі, й окремі звіти щодо діяльності монастирів і духовних навчальних закладів [11, с. 15–19]. Загалом, період взаємин держави з релігійними організаціями після листопадової постанови ЦК дослідники характеризують як вельми сприятливий для більшості конфесій [1, с. 82; 4, с. 107]. Хоча дві попередні постанови ЦК з питань релігійної політики, прийняті за досить короткий проміжок часу, разом із бажанням контролювати настрої населення, свідчили, що релігійне питання неабияк непокоїло партійне керівництво.

Чи були у влади підстави для політичних підозр? Щоб відповісти на це запитання варто з'ясувати загальний стан релігійних організацій в Українській РСР напередодні нової фази антирелігійної кампанії. Почнемо з православної церкви, найбільшої конфесії республіки. На 1 січня 1957 р. в Україні були зареєстровані 8547 діючих церков і молитовних будинків, православне духовенство налічувало 6075 осіб, з яких – 19 єпископів, 5750 священників і 306 дияконів [15, арк. 168]. Загалом, на 1957 р. РПЦ нараховувала 71 архієрея, з яких – 1 патріарх, 7 митрополитів, 29 архієпископів і 34 єпископи. На архієрейському Соборі 1944 р. брали участь лише 38 єпископів. Із 71 архієрея, 56 були висвячені у сан упродовж 1941–1956 рр. [16, арк. 194]. Православна церква мала власний централізований апарат управління, а згідно «Положення про управління РПЦ» 1945 р. вища церковна влада належала Помісному Собору. У періоди між ними управління церквою здійснював Священний Синод разом із Патріархом. Для управління різними галузями церковного життя були створені окремі відділи (управління справами, учбовий, пенсійний комітети). Церква поділялась на єпархії, що очолювались єпархіальним архієреєм, а їхні межі мали співпадати з обласними, крайовими та республіканськими кордонами. Єпархії поділялися на благочинні округи на чолі з благочинними, які призначались архієреєм. Благочинний слідкував за життям парафій та їхніми потребами. Парафіяльна громада очолювалась настоятелем храму для здійснення господарчого, релігійного життя парафії та догляду за храмом.

Уповноважені не вели обліку кількості православних віруючих, тому послуговуватись доводиться даними німецького дослідника Г. Зімона, які наводить П. Бондарчук. Згідно з ними, на кінець 1950 р. кількість парафіян РПЦ у СРСР коливалась у межах 20–40 млн.

осіб, не менше чверті з яких припадало на Україну [4, с. 131]. В Україні діяли 40 зареєстрованих монастирів (30 жіночих і 10 чоловічих) із 2734-ма насельниками [17, арк. 110]. Отже, разом із розгалуженим адміністративним апаратом і централізованою структурою управління, православна церква мала міцну матеріальну базу, котра хоч і поступалась дореволюційним часам, все ж була вельми значною.

Окрім РПЦ, в Українській РСР також діяли інші конфесії. Станом на 1958 р. тут діяли євангельські християни-баптисти (ЄХБ), а зареєстрованих громад налічувалось 1346, разом із 1363 служителями культу. На відміну від православної церкви, ЄХБ вели облік віруючих, і на цей рік їх було 102494 [18, арк. 3]. Якщо порівнювати із попереднім 1957 р., то кількість віруючих зросла більше, ніж на півтори тисячі осіб, а якщо із 1955 р. – то приріст прихильників нараховуватиме більше п'яти з половиною тисячі осіб [15, арк. 344].

Загалом, характерною ознакою цього періоду можна вважати той факт, що кількість зареєстрованих релігійних громад із року в рік повільно зменшувалася, натомість кількість вірян щороку зростала (крім католицької церкви), хоча дані щодо цього часом різняться. Менше з тим, очевидним є факт, що релігійні організації користувались підтримкою значної частини населення, при тому, що дані наведені нижче стосуються лише офіційно зареєстрованих груп. Так, на 1958 р. в Україні, разом із ЄХБ, всього нараховувалось 1847 зареєстрованих релігійних громад, 1732 служителя культу і біля 321500 віруючих, тоді як у 1948 р. віруючих налічувалося 272700. З них на римо-католицьку церкву припадали 170 зареєстрованих громад, 72 ксьондзи і 89600 віруючих. Реформаторська церква (кальвіністи) налічувала 91 громаду, 62 служителів культу, 44600 вірян. Адвентисти сьомого дня – 115 громад, 112 служителів культу, 9368 віруючих. Юдеї – 42 громади, служителів культу – 29 й орієнтовно 31300 віруючих. Старообрядницька церква обох напрямів – 72 громади, 63 служителі культу і 33,5 тис. послідовників. Також незначна частка припадала на молокан – 5 громад, 5 служителів культу, біля 599 вірян і караїмів – 1 громада, 1 служитель культу й 110 вірян [18, арк. 8].

Ефективна діяльність релігійних організацій цілком залежала від наявних у них ресурсів, зокрема, досвідченого й освіченого духовенства. Від них залежала не тільки якісна взаємодія з населенням, поширення релігійної ідеології, а також і організація всього циклу життєдіяльності єпархії. У звітах обласних уповноважених можна чітко прослідкувати залежність активності та міцності релігійної громади від досвіду й авторитету священика. Наведемо декілька прикладів: у 1955 р. до Кіровоградської єпархії із заслання повернулись 5 священників, яких Кіровоградський єпископ Іннокентій призначив на приходи. Зокрема, Пустотін Іван Семенович (1894 р. н.) за короткий час зміг владнати суперечності між настоятелем церковної громади та групою віруючих у с. Дмитрівці Знам'янського району. Останні підозрювали настоятеля у розтраті церковних грошей. Новопризначений священник навів лад, а церковна рада шоквартально мала звітувати перед двадцяткою про фінансово-господарську діяльність, а також опікуватися благоустроєм внутрішнього стану молитовного будинку. Натомість священник Арсеній Ігнатійович Книшов (1901 р. н.) сам попросив єпископа дати йому «найслабший приход». Єпископ призначив його у с. Ігнатівку, де громада була слабка, прибутки незначні, а єпископ мав надавати їм фінансову допомогу, щоб громада могла хоча б сплатити податки. Новий панотець зміг знайти псаломщика, регента із Одеської обл., якого запросив на службу, організував хор, через що зросли відвідуваність церкви й її прибутки. Йому вдалось за 4 місяці служби відремонтувати залізний дах церкви та зробити косметичний ремонт, очевидно, не без допомоги єпархіального управління [19, арк. 4–6]. Відповідно якісно поставлена організаційна робота могла посприяти у тому числі й політичній консолідації.

Із наведених вище фактів видно, що на кожен зареєстрований православний храм припадало менше одного священнослужителя. Одним із засобів, яким намагались подолати дефіцит священників, була функціонуюча система поповнення кадрів. Вона складалася з 2 духовних академій та 8 семінарій. В Українській РСР працювали три семінарії – Київська, Одеська та Луцька, в яких на 1 вересня 1956 р. навчалися 366 осіб. У 1956–1957 н. р. до духовних семінарій була подана 381 заява на вступ, що на 77 більше, ніж у попередньому році. На перший курс зараховано 113 осіб, із яких до Київської семінарії – 33, Одеської – 40, Луцької – 40. Віковий склад першокурсників мав наступний вигляд: 44 особи у віці від

18 до 20 років (39%), 57 осіб – 21–30 років (54%) і 12 осіб – 30–40 років (7%) [20, арк. 5–6]. Збільшення попиту на духовну освіту серед населення у цей період відзначають й інші автори, наприклад В. Баран [2, с. 202].

Навчання у семінаріях здійснювалось на відмінних від марксизму-ленінізму засадах. Серед світських предметів у семінаріях викладали лише Конституцію СРСР і російську мову, й, як правило, це робили викладачі непов'язані з церквою. Інші дисципліни, що мали вивчати семінаристи (більше двадцяти), були затвержені у статуті православних духовних семінарій 1953 р. З-поміж них – історія Старого і Нового заповітів, катехізис, Священне писання Старого Заповіту, Священне писання Нового заповіту, догматичне богослов'я, моральне богослов'я, основне богослов'я з історією релігії, порівняльне богослов'я, практичне керівництво для пастирів, літургика, гомілетика тощо [21, арк. 14–15].

Від початку навчальної діяльності, згадані семінарії випустили 269 осіб. Так, у 1956 р. випускників було 45 осіб (Київська – 6, Одеська – 21, Луцька – 18) [20, арк. 22]. Можна сказати, що за десятиліття роботи це не надто вражаючий результат, але поряд із цим, зі слів уповноваженого РС РПЦ по УРСР Г. Корчового, «семінарії, за відсутності відсіву, могли б випускати до 120 осібна рік». Щорічно з семінарій відсіювались до 50% учнів через різні причини, як-то служба в армії або неуспішність у навчанні [22, арк. 7]. Навіть якщо прийняти до уваги факт того, що духовні семінарії були взяті на баланс Московської Патріархії лише у 1953 р., за два навчальні роки вони потенційно могли б випустити 240 священників.

Окрім православних семінарій, в Українській РСР не було закладів духовної освіти інших конфесій, хоча це не означає, що вони не опікувались питаннями поповнення особового складу. Протестантські громади самостійно обирали собі пресвітерів із найбільш авторитетних членів. Старші пресвітери ЄХБ, разом із релігійними громадами, опікувались вихованням і підготовкою проповідників. З цією метою вони використовували не тільки Біблію і журнал «Братський вісник», що виходив кожні два місяці, але й класичну літературу. Вони також радили проповідникам уважно опрацьовувати роботу Я. Коменського «Велика дидактика» [15, арк. 142].

На цьому етапі уповноважені також відмічали збільшення прибутків церкви, що неодмінно мало свідчити про не спадаючу підтримку церкви з боку населення держави. На 1956 р. прибутки усіх церков в Україні зросли на 10% і загалом становили 145 млн. руб., проти 130 млн. руб. у 1955 р. Прибутки духовенства у 1956 р. склали 44 млн. руб. Церковні прибутки відчутно збільшувалися, головним чином у церквах промислових районів, а також у церквах великих міст в усіх областях республіки. «Такий стан фінансово-господарських справ церкви дозволяв окремо взятій релігійній громаді витратити більше коштів на благоустрій своїх молитовних будівель, на придбання різного культового майна, на утримання і розширення платних церковних хорів», – відзначав заступник голови РС РПЦ по УРСР Г. Катунін [15, арк. 287–289]. До прикладу, прибутки церков у Кіровоградській обл. зросли на 20% у 1956 р., порівняно з 1955 р., і склали 3215853 руб., а у 1955 р. вони становили 2652953 руб. Основний прибуток приносив продаж свічок, у 1956 р. він склав 2037990 руб., хоча придбано їх було у Московської Патріархії на 280 тис. руб. Інші статті прибутків у 1956 р. – це пожертви під час богослужінь – 365100 руб., окремі пожертви вірян – 238459 руб., продаж проскур – 249560 руб., продаж різних ритуальних атрибутів (хрестики, вінчики, масло тощо) – 199280 руб.

Єпископ Кіровоградської єпархії Інокентій частину прибутків витрачав на ремонт і благоустрій культових споруд. З цією метою на купівлю будівельних матеріалів було витрачено 273768 руб., на платню за будівельно-ремонтні роботи – 254250 руб., на купівлю будинків для молитовних цілей і під квартири церковного причту – 80500 руб. Ще 83900 руб. Інокентій витратив, аби придбати вбрання для духовенства та інші церковні приладдя. Також 46523 руб. витрачено на різні газети та журнали для духовенства [23, арк. 36–38]. Наголосимо, при цьому Кіровоградська єпархія було доволі слабкою, на відміну від єпархій, що знаходились у розвинених промислових областях, як-то Сталінська (з 1961 р. Донецька), де прибутки церкви у 1960 р. становили більше 17 млн. руб. [3, с. 160].

Уповноважені РСРК не вели узагальненої фіксації фінансово-господарської діяльності неправославних релігійних організацій. Тим не менш, окремі факти вони фіксували. Можна

упевнено говорити, що релігійні організації інших конфесій також мали змогу забезпечувати власні господарські потреби. Прибуток громади ЄХБ у Запоріжжі за 1954 р., що складався тільки з добровільних пожертв віруючих, склав 51217 руб. Із цієї суми духовному центру на місію відправлено половину прибутку – 24476 руб. Усе інше витрачено на утримання служителів культу, обслуговуючого персоналу та молитовного будинку [24, арк. 82].

Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий у звіті за 1957 р. відмітив, що майже всі костьоли РКЦ капітально відремонтовані, а огорожі приведені до ладу. В Житомирі кафедральний костел, під виглядом реставрації культурної пам'ятки, капітально відремонтували та прикрасили, витративши біля 150 тис. руб. У Львові так само, під виглядом збереження архітектурного пам'ятника, розпочали ремонт недіючої каплички, що стояла біля кафедрального костюлу. На це ксьондз Керницький зібрав більше 100 тис. руб. А у с. Струги Хмельницької обл. капітально відновили будівлю костюлу, що не діяв протягом десяти років, витративши до 100 тис. руб. [18, арк. 23]. Зрозуміло, релігійні організації цілковито обходилися без допомоги держави та були здатні самотужки забезпечувати власні потреби.

Висновки. Таким чином, попередній аналіз свідчить, що релігійні організації мали значний політичний потенціал, який за певних умов міг реалізуватись і перетворити релігійні організації на політичні. Це було зумовлено наступними чинниками: релігійні організації мали міцну матеріальну базу, значну кількість прихильників, котра щороку ставала більшою, вони мали змогу поповнювати власні кадри, які виховувались на відмінних від вчення марксизму-ленінізму ідеологічних засадах; духовенство займалося не тільки поширенням релігійної ідеології, а разом із тим організацією функціонування довірених їм парафій; зрештою, релігійні організації були фінансово незалежні від держави, а їхні прибутки надходили від добровільних пожертв віруючих і господарської діяльності конфесій. Водночас варто відзначити, що кожен із виокремлених факторів потребує окремого дослідження.

Список літератури

1. Войналович В. А. Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
2. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
3. Луковенко І. Г. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках: монографія. Донецьк: Донбас, 2011. 353 с.
4. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років): історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
5. Єленьський В. Суворя «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років. *PISU*. 2010. URL: https://risu.ua/suvora-vidliga-zamitki-pro-anticerkovnu-kampaniyu-kincya-50-h-pochatku-60-h-rokiv_n40217.
6. Шубін А. В. Притеснення русскої православної церкви в 50-х – 60-х гг. Советский конкордат. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. XXII. С. 170–180.
7. Лахно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940 – 1980 роки). Полтава: Друкарська майстерня. 2009, 288 с.
8. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК: в 12 т. Издательство политической литературы, 1985. Т. 8. 542 с.
9. Державний архів Кіровоградської обл. (далі – ДАКО). Ф. 429. Оп. 5. Спр. 656. 189 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3532. 225 арк.
11. ДАКО. Ф. 6662. Оп. 1. Спр. 16. 38 арк.
12. ДАКО. Ф. 5045. Оп. 1. Спр. 19. 32 арк.
13. ДАКО. Ф. 5045. Оп. 1. Спр. 20. 105 арк.
14. Беседа Н. С. Хрущова с главой газетно-издательского треста В. Р. Херстом. *Правда*. 1957. 29 нояб. (№ 333). С. 1–3.
15. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 24, Спр. 4494. 368 арк.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 195. 268 арк.
17. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 181. 116 арк.
18. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 206. 31 арк.
19. ДАКО. Ф. 6662. Оп. 1. Спр. 21. 61 арк.
20. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 204. 222 арк.
21. ЦДАВОУ. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 138. 88 арк.
22. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 24. Спр. 4263. 300 арк.
23. ДАКО. Ф. 6662. Оп. 1. Спр. 23. 44 арк.
24. ЦДАГОУ. Ф. 1, Оп. 24. Спр. 4038. 320 арк.

References

1. Voinalovych, V. A. (2005). *Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s-1960s: a political discourse*. Kyiv [In Ukrainian].
2. Baran, V. K. (2003). *Ukraine: contemporary history (1945–1991)*. Lviv [In Ukrainian].
3. Lukovenko, I. H. (2011). *The Soviet state and Russian Orthodox Church in Donetsk region in 1943–1964*. Donetsk [In Ukrainian].
4. Bondarchuk, P. M. (2019). *Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s - mid-1980s): historical and religious research*. Kyiv [In Ukrainian].
5. Yelenskyi, V. (2010). *Severe «thaw»*. Notes on the anti-church campaign of the late 1950s and early 1960s. Retrieved from: https://risu.ua/suvora-vidliga-zamitki-pro-anticerkovnu-kampaniyu-kincyia-50-h-pochatku-60-h-rokiv_n40217 [In Ukrainian].
6. Shubin, A. V. (2008). Opression of the Russian Orthodox Church in the 50s–60s. Soviet concordat. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya State University]*, 22, 170–180 [In Russian].
7. Lakhno, O. (2009). *Church opposition of Evangelical Christian Baptists in Ukraine (1940–1980)*. Poltava [In Ukrainian].
8. Egorov, A.G. (Ed.). (1985). *CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee*. (Vol. 8) [In Russian].
9. State Archive of Kirovograd Region. Fund 429. Inv. 5. File. 656 [In Russian].
10. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund 1. Inv. 24. File. 3532 [In Russian].
11. State Archive of Kirovograd Region. Fund 6662. Inv. 1. File. 16 [In Russian].
12. State Archive of Kirovograd Region. Fund 5045. Inv. 1. File. 19 [In Russian].
13. State Archive of Kirovograd Region. Fund 5045. Inv. 1. File. 20 [In Russian].
14. (1957, November 29) Conversation between N. S. Khrushchov and the head of the newspaper and publishing trust V. R. Hirst. *Pravda*, 333, 1–3 [In Russian].
15. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund 1. Inv. 24. File. 4494 [In Russian].
16. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine Fund. 4648. Inv. 3. File. 195 [In Russian].
17. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine Fund. 4648. Inv. 3. File. 181 [In Russian].
18. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine Fund. 4648. Inv. 4. File. 206 [In Russian].
19. State Archive of Kirovograd Region. Fund 6662. Inv. 1. File. 21 [In Russian].
20. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine Fund. 4648. Inv. 3. File. 204 [In Russian].
21. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine Fund. 4648. Inv. 3. File. 138 [In Russian].
22. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund 1. Inv. 24. File. 4263 [In Russian].
23. State Archive of Kirovograd Region. Fund 6662. Inv. 1. File. 23 [In Russian].
24. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund 1. Inv. 24. File. 4038 [In Russian].

Надійшла до редакції / Received: 14.11.2024

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2024